

**ŠAKNINIŲ CiC IR CuC TIPŲ *a*-KAMIENIŲ
VEIKSMAŽODŽIŲ BŪTOJO KARTINIO LAIKO FORMŲ
ĮVAIRAVIMAS BALTŲ KALBOSE**

DALIA KONSTANTINOVA, VITALIJA KAPSEVIČIENĖ

Lingvistinėje literatūroje ne vieno autoriaus rašoma apie šakninių lie-tuvių kalbos *a*-kamienių veiksmažodžių su nykstamojo laipsnio šaknies vo-kalizmu (*i, u*) būtojo kartinio laiko kamiengalio įvairavimą (*rišo//rišė*). Ke-liama mintis apie *o*-kamieno senumą, lyginant su *é*-kameniū. Chr. Stangas sieja šakninių ir mišriojo tipo veiksmažodžių (pirmiausia, esamojo laiko) kamieno pasirinkimą su tranzityvumo–intransityvumo opozicija [Stang, 1942, p. 111, 113]. Tačiau iki šiol specialiai nebuvo tirta įvairuojančių formų vartojimo ribos dabartinėse tarmėse, nėra palyginti sinchroninių ir diachro-ninių tyrinėjimų faktai, kitų baltų kalbų duomenys, problemiškas lieka mor-fologinės struktūros ir semantikos ryšys. Kaip tik tokius uždavinius norėda-mos spręsti, straipsnio autorės rinko lietuvių ir latvių tarmių (D. Konstan-tinova) bei senųjų raštų¹ (V. Kapsevicienė) medžiagą.

Renkant tarminę medžiagą, buvo naudotasi LKŽ, ME, LKA kartotekos medžiaga, nors ne visos minėtojo tipo veiksmažodžių lekšemos buvo įtrauktos į LKA programą. Daugelyje senųjų raštų nors ir užfiksuota pati leksema, bet nerasta būtojo laiko formų, liudijančių kamiengalį. Pavyzdžiui, AK² nerasta nei vienos nagrinėjamųjų veiksmažodžių būtojo laiko formos, o SD tik *mušti* turi užfiksuotą būtojo laiko formą *mušė*.

Senųjų raštų medžiaga nevienodai gausi žvelgiant į atskirus Lietuvos re-gionus. Žymiai daugiau jos surinkta iš Mažosios Lietuvos raštijos, kur išleis-ta daugiau ir žodynų, ir gramatikų, lyginant su Lietuvos Didžiosios Kuni-gaikštystės teritorijoje išleistais senaisiais raštais. Taigi dėl tarminės ir senųjų raštų medžiagos stokos *o-//é*-kamienių formų vartojimo ribos nustatomos apytikriai.

Tarminė medžiaga rodo, kad baltų kalbose yra 8 CiC tipo ir 10 CuC tipo *a*-kamienių veiksmažodžių³.

¹ Medžiaga rinkta iš reikšmingiausių spausdintų XVI–XIX a. raštų.

² Santrumpos žymimos kaip LKŽ, skiriasi tik K, R, M, Sch – reiškia ir žodynų, ir gramatikų medžiagą kartu; santrumpas PrGr, U, Blrm, D=D žr. literatūros sąrašą.

³ Čia nenagrinėjami tie CiC ir CuC tipo veiksmažodžiai, kurių šaknis baigiasi vokalinio auslauto (la. *mīt, miju, miju*; lie. *siūti, siūva, siūvo*). Taip pat atsisakoma tų veiksmažodžių,

CiC struktūros veiksmazodžiai

CiC struktūros veiksmazodžiai lietuvių kalboje turi *o-* ir *é-*kamienės būtojo laiko formas:

- 1) lie. *kišti, kliša, klišo*||*kišė* : la. —;
- 2) lie. *knisti, knisa, kniso*||*knisė* : la. *knist, knišu, knisu*;
- 3) lie. *lipti, lipa, ||lempa lipo*||*lipė* : la. *lipt, lipu, lipu**;
- 4) lie. *pisti, pisa*||*pista* (N), *piso*||*pisė* : la. *pist, pisu, pisu*;
- 5) lie. *risti, rita*||*reñta, rito*||*ritė* : la. *rist, ritu, ritu* „riedėti“;
- 6) lie. *rišti, riša*||*-ia* (K1?), *rišo*||*rišė* : la. *rist, risu* „rišu“||*ristu*||*ristu* „susijungti, iširti“, *risu*;
- 7) lie. *šikti, šika*||*šiñka, šiko*||*šikė* : la. —

Kai kurios iš šių leksemų (*kišti, knisti*, sporadiškai *lipti*) įtrauktos į LKA programos klausimą Nr. 357a, todėl, kartotekos atsakymų pagrindu sudarius žemėlapi, paaiškėjo apytikrė *o-* ir *é-*kamienių būtojo laiko formų pasiskirstymo lietuvių tarmėse riba. Šio tipo veiksmazodžių *o-*kamienės formos vartojamos į vakarus nuo linijos: Kriukai, Mikniūnai, Joniškaičiai, Šeduva, Ėriškiai, Surviliškis, Dotnuva, Slikiai, Jonava, Čiobiškis, Trakai, Valkininkai (plote apie Vilnių) užfiksuotos *o-*kamienės formos. Į rytus nuo šios linijos vartojamos *é-*kamienės šių veiksmazodžių būtojo laiko formos. Apie Varėną, Veisiejus, Druskininkus vartojamos gretutinės *o-* ir *é-*kamienės formos.

Veiksmazodžiai, kurie LKA programos klausime nenurodyti, turi užfiksuotų gretutinių *o-* ir *é-*kamienių formų LKŽ. Remiantis šia medžiaga, gauti panašūs duomenys, t. y. visų šio tipo leksemų būtojo laiko formos vartojimo plotų atžvilgiu pasiskirsčiusios panašiai.

Senuosiuose raštuose randami visi 7 šio tipo veiksmazodžiai. Užfiksuota ir *é-*, ir *o-*kamienių formų. Rytų Prūsijos vakarų aukštaitiškuose⁶ raštuose paprastai vartojamos *o-* kamienės formos: *kišo* – VlnE, K. Donel, H, M, R, OsG, K, Sch, N, PrGr; *kniso* – H, M, R, OsG, K, N, Sch; *lipo* – MŽ, M, R, OsG, K, N, Sch; *piso* – K, N; *rito* – BP, BB, K. Donel, H, M,

kurie vartojami nedideliuose tarmių plotuose (pvz., *misti, misa, misė*) bei kurių *a-*kamienės esamojo laiko formos nėra patikimos arba nebūdingos dabartinių baltų kalbų požiūriu (pvz., *grimti, grima, grimu* „grimzti“). Atsisakoma ir tų veiksmazodžių, kurių *a-*kamienės formos užfiksuotos tik senuosiuose raštuose (daugiausia G. Neselmano žodyne) ir jų nėra dabartinėse lietuvių tarmėse.

⁴ ME *lipt* greta esamojo laiko *lipu* „kopiu“ pateikta *lipu*||*lipstu* „kimbu“, čia *lipt* „kop- atskiriama nuo *lipt* „kibt“.

⁶ Remiamasi J. Palonio „Literatūrinės kalbos istorijoje“ nurodoma senųjų raštų tarmine klasifikacija.

R, OsG, K, N; *rišo* – VlnE, BP, MT, H, M, R, OsG, K, Sch; *šiko* – R, K, N, Sch. Sporadiškai užfiksuota ir *é*-kamienių formų: *rito*||*rité* (K); *kišo*||*kišė*, *rišė* (N). Kitų CiC tipo veiksmažodžių ir K, ir N nurodomos tik *o*-kamenės formos. G. Neselmano žodyne pateikta medžiaga yra rinkta iš įvairaus tarminio pagrindo raštų [žr. Palionis, 1979, p. 172, 173, 179]. Taigi minėtas *é*-kamenės formas reikėtų laikyti nebūdingomis to regiono tarmėms⁶. Žemaitiškuose raštuose randamos nagrinėjamojo tipo veiksmažodžių tik *o*-kamenės formos: *kišo* – D=D, S. Stan, *lipo* – D=D, *rito* – D=D, S. Stan, *rišo* – S. Stan. Vidurio ir rytų aukštaičių tarmių pagrindu parašytuose raštuose užfiksuota ir *o*-, ir *é*-kamienių formų. Vidurietiškuose raštuose, išskyrus U, dominuoja *o*-kamenės formos: DP ir PK rasta tik *o*-kamienių formų (*kišo*, *lipo*, *rito* – DP, *rišo* – DP, PK), SE ir Ch¹ yra ir gretutinių *é*-kamienių (tik veiksmažodžio *rišti*) formų (*rišo*||*rišė* – SE, Ch¹, *kišo*, *lipo*, *rito* – Ch¹). Vien *é*-kamenės nagrinėjamųjų veiksmažodžių formos užfiksuotos Universite. K. Eigminas [1981, p. 26–38] šios gramatikos tarmę lokalizuoja maždaug tame plote, kur maišosi vakarų aukštaičių šiauliškių ir rytų aukštaičių pietinių panevėžiškių tarmių ypatybės. Vadinas, beveik tame pačiame plote, kur nurodoma M. Daukšos tarmė [plg. Palionis, 1979, p. 32], tik kiek labiau į rytus. Chronologijos atžvilgiu DP ir U skiria visas amžius. Tai, kad po gero šimtmečio U nurodomos vien *é*-kamenės formos, rodytų šių formų vėlesnį plitimą iš rytų. Dabartinių tarmių duomenimis nustatyta *o*-||*é*-kamienių formų vartojimo riba eina per plotus, kuriuose lokalizuojamas vidurietiškiųjų raštų tarminis pagrindas. Tai, kad DP, PK užfiksuotos tik *o*-kamenės formos, o kituose raštuose (SE, Ch¹) jos dominuoja, atrodytų, jog XVI – XVII a. *o*-kamenės formos buvo vartojamos kiek didesniame plote, t. y. kiek toliau į rytus nuo dabartinių tarmių duomenimis nustatytos *o*-||*é*-kamienių formų vartojimo ribos.

Rytietiškuose raštuose tik dviejų veiksmažodžių paliudytas būtojo laiko kamiengalis: *rišė* – SE, JE, *lipo* – JE. Tik iš šių pavyzdžių sunku susidaryti aiškesnį *o*-||*é*-kamienių formų vartojimo vaizdą tuometinėse rytų aukštaičių tarmėse.

Į šio tipo veiksmažodžių sąrašą įeina la. *sist*, *situ*, *situ*||3a. *site* [Endzelin, 1910, p. 9]. Šio veiksmažodžio būtojo laiko *o*-kamenė forma užrašyta J. Endzelyno iš A. Bøenbergerio. Dabartinėse latvių tarmėse tokio tipo formų nerasta. Visų likusiųjų CiC tipo veiksmažodžių būtojo laiko formos latvių kalboje yra *ā*-kamenės.

⁶ Pateikdamas *é*-kamenę formą *sukė*, F. Kuršaitis gramatikoje (§ 1164) nurodo ją vartojant Rytų Lietuvoje (Onikšty).

CuC tipo veiksmažodžiai

Pagal būtojo laiko vartoseną CuC tipo *a*-kameniai veiksmažodžiai sudaro 4 grupes.

1. Šio tipo 6 veiksmažodžiai pagal *o*- ir *é*-kamenių formų pasiskirstymą lietuvių tarmėse sudaro vieną grupę:

1) lie. *brūkti, brūka||bruńka, brūko||brūkė* : la. *brukt, brūku||brūktu||brukstu, bruku* „smęgti, kristi“;

2) lie. *kr(i)ūšti, kr(i)ūša||kr(i)uńša, kr(i)ūšo||kr(i)ūšė* : la. —;

3) lie. *lūpti, lūpa, lūpo||lūpė* : la. *lupt, lupu||lūpu||lupju||3a. lūpst||lupst, lupu* „lupti“, „atsiknoti“;

4) lie. *skūsti, skūta, skūto||skūtė* : la. *skust, skutu||skušu, skutu* „skusti“;

5) lie. *sūkti, sūka, sūko||sūkė* : la. —;

6) lie. *sūpti, sūpa, sūpo||sūpė* : la. sangr. *supties, (?)*, 3a. *supās* „siūbuoti, krypti“.

Veiksmažodžiai *lūpti, skūsti* ir *sūkti* (sporadiškai užrašyta ir *brūkti*, ir *sūpti*) įeina į LKA programos klausimą Nr. 357 b [Lietuvių ..., 1956], todėl pagal jų būtojo laiko formų pasiskirstymą lokalizuojama viso šio tipo veiksmažodžių *o*- ir *é*-kamenių formų vartoseną. Į vakarus nuo linijos: Kriukai, Nemajūnai, Derveliai, Šeduva, Pociūnėliai, Surviliškis, Okainiai, Gaižūnai, Žeimiai, Čiobiškis, Kernavė, Rykantai, Šklėriai, Akmuo, Varėna, Nemunaitis, Barčiai, Navininai vartojamos *o*-kamenės formos. Į rytus nuo minėtos linijos vartojamos *é*-kamenės formos. Gretutinės *o*- ir *é*-kamenės formos užfiksuotos pietų aukštaičių plotuose apie Marijampolę, Nedingę, Miežionis, Leipalingį, Lygainius, Ratnyčią ir kt.

Kitų šio tipo veiksmažodžių duomenys rinkti iš LKŽ. Jų *o*- ir *é*-kamenių formų pasiskirstymas, atrodo, panašus arba bent jau nerasta prieštaraujančių duomenų. Veiksmažodžiai *kriūšti* ir *krūšti* laikytini viena leksema. Su *r*' vartojama žemaičiuose ir gretimuose jiems vakarų aukštaičių kauniškių plotuose, jų būtojo laiko formos – *o*-kamenės (*kriūšo*); su *r* (*krūšti*) vartoja dalis rytinių žemaičių plotų (būtojo laiko forma *krūšo*) [Vitkauskas, 1976, p. 156] bei rytų aukštaičiai, kur būtojo laiko forma yra *é*-kamenė (*krūšė*) (apie Antalieptę, Siesikus, Pandėlį, Pušalotą, Vabalinką, Anykščius, Truskavą). Senuosiuose Mažosios Lietuvos raštuose sunku spręsti (dėl rašybos nenuoseklumo ir priebalsių kietinimo) apie veiksmažodžio *kr(i)ūšti* priebalsio *r* kietumą) – užrašyta visur *krušti* (Sch, N, R). Rytietiškuose PS randama *krušti*. Leksema *sūpti* reta yra žemaičiuose. Pasitaiko užrašymų pietų žemaičių (Kuršėnai, Girdiškė), sporadiškai šiaurės žemaičių plotuose (Skuodas, Akmenė, Veiviržėnai). Nagrinėtuose senuosiuose žemaitiškuose raštuose leksema *sūpti* neužfiksuota.

Senuosiuose raštuose, išskyrus Rytų Prūsijos senosius raštus, labai retai paliudytas šio tipo veiksmazodžių būtojo laiko kamiengalis, o rytiečių aukštaičių raštuose visai nerasta tokių formų. Rasta šio tipo veiksmazodžių ir *o-*, ir *é-kamienių* formų. Pirmosios formos vartojamos žemaitiškuose (*bruko* – N, Sch; *krušo* – Sch; *lupo* – BB, BP, K. Donel, H, M, R, OsG, H, N, Sch; *skuto* – H, M, R, OsG, K, N, Sch; *suko* – BP, BB, K. Donel, M, R, OsG K, N, Sch; *supo* – R, OsG, N, Sch) raštuose. Užfiksuota vieno veiksmazodžio *o-kamienė* forma (*lupo*) ir vidurietiškoje S. Chilinskio biblijoje. Antrosios (*é-kamienės*) formos pasitaikė F. Kuršaičio gramatikoje (*suké*)⁶, Pil. Ruižio (*bruké?*, *krušé*) ir G. Neselmano (*krušé*) žodynuose. Jos, matyt, laikytinos nebūdingomis Rytprūsių vakarų aukštaičiuose (kiti šios grupės veiksmazodžiai minimuose žodynuose turi *o-kamienės* formas, A. Šleicherio (gramatikoje) užfiksuota *bruko*, *krušo*, *suko*, G. Neselmano – *krušo*, *suko*). Iš vidurietiškujų raštų S. Chilinskio biblijoje rasta vieno veiksmazodžio *é-kamienė* (*skuté*) forma, o rytietišku ypatybių turinčiame Universite nurodomos (kaip ir CiC tipo) vien *é-kamienės* (*lupé*, *skuté*, *suké*) formos. Šie duomenys (nors jų ir mažoka) rodo, kad nagrinėjamosios grupės CuC tipo veiksmazodžių vartoseną senuosiuose raštuose tokia pat (bent jau nėra prieštaraujančių duomenų) kaip ir CiC tipo veiksmazodžių. Nėra prieštaraujančių duomenų ir lyginant su šios grupės veiksmazodžių vartoseną dabartinėse tarmėse.

Latviai vartoja šios grupės veiksmazodžių *ā-kamienės* būtojo laiko formas.

2. Panašus į anksčiau minėtuosius yra veiksmazodis *mūšti*, tačiau jo *é-* ir *o-kamienių* formų pasiskirstymas neatitinka *lūpti* formų pasiskirstymo. Žymiai plačiau vartojamas veiksmazodžio *mūšti é-kamienės* formos *mūšé*, kurios yra norminės bendrinės] kalbos formos. Formos *mūšé* vartojamos žemaičiuose, be to, tik plote tarp Plungės, Alsėdžių, Telšių, Luokės, Varnių, Laukuvos, Rietavo jos yra dominuojančios. Šiauriniuose vakarų žemaičių ir pažemaitės aukštaičių [Jonaitytė, 1962, p. 265] plotuose *é-* ir *o-kamienės* formos vartojamos kaip gretutinės. Likusiuose Lietuvos tarmių plotuose vartojamos *é-kamienės* formos.

Senujų raštų duomenys rodo panašią veiksmazodžio *mūšti* būtojo kartinio laiko formų vartoseną, lyginant su dabartinių tarmių duomenimis. Būtojo laiko *o-kamienės* formos užfiksuotos žemaitiškuose raštuose: tik *mušo* – dūnininko S. Stanevičiaus, *mušo* / *mušé* – dounininko S. Daukanto raštuose. Atsistiktinė (galbūt dėl redagavimo) reikėtų, matyt, laikyti vienąkart pavartotą *o-kamienę* (*pamušo* SP I 261) formą rytietiškuose SP (*é-kamienė* forma pavartota daug kartų). Visuose kituose senuosiuose raštuose randama vartojant *é-kamienės* (*mušé*) formas (BB, BP, KLG, SC, H, R, OsG, K, Sch, N,

⁶ Veiksmazodis *brūkti* pateikiamas kartu su *braukti*: *ibraukiù, įbruku, iau, kfu, kti*.

PrGr, K. Donel; SIG; MP, DP; Blrm, JE, SD). Latvių kalboje šios lekšemos atitikmens nėra.

3. Visai atskiras būtojo laiko formų pasiskirstymo atžvilgiu atrodo veiksmažodis *gūlti*.

lie. *gūlti*, *gūla*||*gūla*||*gūlia* (N, Sch), *gūlē*||*gūlo* : la. *gūlt*, *gulstu*||*guļu*, *gulu*||*gūlu*.

Lietuvių tarmėse dažniausiai vartojamos *é*-kamenės šio veiksmažodžio būtojo laiko formos (*gūlē*). LKŽ užrašyta keletas pavyzdžių su *o*-kamenėmis formomis: *īgulau* „susirgau“ (Radviliškis), *sugulo* (Surviliškis). LKA programos klausimo Nr. 357 pagrindu galima būtų tiksliai lokalizuoti *o*-kameninių šio veiksmažodžio formų vartojimą, jeigu sudarytojų būtų numatyta surinkti pavyzdžius su 1-ojo asmens bei priešdėlėmis formomis. Problema sudaro *l* kietinimas, po kurio rytų aukštaičių tarmėse 3 asmens formose *-lē* > *-la*||*-la*., 2 a. *-lei* > *-lai*. Fonetškai sutapus šio tipo galūnėms su *o*-kamenėmis formomis, daugelyje rytų aukštaičių tarmių (išskyrus kupiškėnus, kur vartojama *atsīguliau* ir dalį vilniškių, kur yra *gūlē*) veiksmažodžiai *gūlē*, *kūlē* pereina į *o*-kamenę⁸ [Zinkevičius, 1966, 355, žemėlapis Nr. 32].

Priešdėlines šio veiksmažodžio formas galima atpažinti pagal kirčio vietą, pvz., *atsīgula*||*atsīgula*||*atsīgula*. ~ *atsīgulē*. LKA kartotekos duomenimis, tokios formos vartojamos Gaižūnuose, Bučiūnuose, Obeliuose, Stelmužėje, Berčiūnuose, Imbrade, Naujamiestyje, Tilžėje, Pociūnėliuose, Anykščiuose, Troškūnuose, Kavarske, Giedraičiuose, Širvintose, Čiobiškyje, Skliausčiuose, Nemenčinėje, Maišiagalėje, be to, Baisogaloje [Volter, 1904, p. 336], *nūgula*. ~ *nūgulē* (Kapčiūnuose), *sūgula* (Šukionyse, Ėriškiuose, Norbutuose, Bijutiškyje), plg. dar LKŽ *īgulau* (Radviliškis)⁹.

Remiantis šia medžiaga, būtojo laiko *gūla*||*gūla* formas, vartojamas rytų aukštaičiuose, reikia laikyti *é*-kamenėmis, pereinančiomis į *o*-kamenes.

Neabejotinos *o*-kamenės būtojo laiko (*gūlo*) formos vartojamos žemaičiuose ir pažemaitės aukštaičiuose apie Šakyną [Jonaitytė, 1962, p. 266]. LKA kartotekos duomenimis, *gūlo* formos vartojamos plote tarp Kuršėnų, Šiaulių, Joniškio ir Žagarės [plg. Zinkevičius, 1966, p. 355], sporadiškai pasitaiko apie Lieplaukę, Alsėdžius, Viduklę, Kalnųjus. Priešdėlinės formos į priešdėlį kirčio nenukelia: *sūgūla* (Dameliai). Dvejopos formos *gūlē*||*gūlo* užrašytos Zieteloje [Vidugiris, 1961, p. 346], *gūlo* formas mini J. Jablonskis, nors jo požiūris į jas neaiškus [Jablonskis, 1957, 1, p. 266]. Galimos *o*-kamie-

⁸ Šis procesas ryškus tarmėse, kurioms būdinga stipri galūnių redukcija (Mūšos, Upyno tarmėse) [žr. Vidugiris, 1985, p. 90]. Todėl vien iš 3 a. formų nepriešdėlines veiksmažodžio *gūlti* būtojo laiko formas atskirti sunku.

⁹ Šią formą LKŽ autoriai laiko *o*-kamine, tačiau tokiu atveju visi šio tipo pavyzdžiai iš rytų aukštaičių taip pat turėtų būti laikomi *o*-kameniais.

nės (*gūlo*) formos greta intarpinių esamojo laiko *gūla* „svyra, linksta“ formų, vartojamų savaiminio veiksmo reikšme.

Veiksmazodis *gūlti* randamas beveik visuose nagrinėtuose senesiuose raštuose, tačiau rytietiškuose raštuose ir Universite nerasta formų, liudijančių būtojo laiko kamiengalį. Šio veiksmazodžio *o*-kamienių formų neužfiksuoja, randamas tik *é*-kamenės (*gulė*) įvairaus tarminio pagrindo raštuose: rytprūsių vakarų aukštaitiškuose (BP, BB, SC, H, R, Sch, N), žemaitiškuose (S, Stan, D=D), vidurietiškuose (DP, Ch²) ir SIG.

Latvių kalboje žinomos tik *ā*-kamenės būtojo laiko *gulu* formos [Endzelin, 1910, p. 14] iš tautosakos užrašyta ir *gūlu* formos su pailgėjusiu šaknies balsiu: *viegla gūlu, viegla cēlu* [ME, 1, p. 679].

4. Veiksmazodžiai *kūpti* ir *plūšti* neturi įvairuojančių formų.

1) lie. *kūpti, kùpsta*|-*a* (?), *kùpo* „kilti, rūgti“ : la. *kupt, kùpu*||*kupu* (?), *kupu* „rūgti, tirštėti“.

Veiksmazodis *kūpti* turi šaltiniuose užfiksuotas, bet pavyzdžiais nepaliudytas esamojo laiko *a*-kamenės formas. Tai reguliarius intarpinis – *sta*-kamenis veiksmazodis, turintis reguliarias būtojo laiko *o*-kamenės (la. *ā*) formas.

2) lie. 2 *plūšti, plūša*||*plūšta*||*pluñša, plūšo* „smarkiai dirbti“ : la. –

Atitiktims latvių kalboje nėra. Esamojo laiko formos yra *a*-kamenės ir intarpinės – *sta*-kamenės. Būtojo laiko formos dažnai priešdėlinės ir turi mutatyvinę reikšmę „nuvargti dirbant“: *rtuplušau* (Aisėdžiai), *rtuplušo* (Žemaitė, M. Valančius). Greičiausiai *plūšo* formos vartojamos greta visų tipų esamojo laiko formų, kurios pagal semantiką (terminatyvai ir duratyvai) diferencijuojamos tik konkrečiame kontekste (plg. *vařgti, vařgsta, -o* „sunykiai dirbti“).

Be minėtos formos *rtuplušo* iš M. Valančiaus raštų, daugiau senesiuose raštuose nei veiksmazodžio *kūpti*, nei *plūšti* nerasta.

Patyrinėjus CiC ir CuC tipų *a*-kamienių veiksmazodžių būtojo laiko formų vartoseną, matyti, jog CiC tipo ir dalis CuC tipo veiksmazodžių sudaro vieningą struktūrinį-semantinį tipą, ir jų būtojo kartinio laiko *o*- ir *é*-kamienių formų įvairavimas lietuvių tarmėse iš esmės sutampa, t. y. pasiskirstymas plotų požiūriu beveik tapatus. Visi CiC ir didžioji dalis CuC tipo veiksmazodžių lietuvių kalboje reiškia aktyvų veiksmą su ryškia poveikio sema, jiems būdinga tranzityvine vartoseną. Dalis šio tipo leksemų latvių kalboje turi savaiminio veiksmo reikšmę, yra intrazityvai ir esamajame laike turi intarpines arba *sta*-kamenės formas: *brukt, lupt, rist*. Tokį semantinį pasiskirstymą iš dalies atspindi poslinkiai struktūroje: aktyvų veiksmą (poveikį) reiškiantys veiksmazodžiai dalyje lietuvių tarmių turi *é*-kamenės būtojo

laiko, o latvių kalboje *ia*-kamienės esamojo laiko (*knišu, sišu, skušu, lupju*) formas (galbūt dėl semantikos neatsitiktinė yra ir la. 3 a. *sīte* forma?). Ir atvirkščiai, veiksmažodžiai, turintys savaiminio veiksmo arba kitokią mutatyvinę reikšmę (*kūpti, plūšti*), turi *o*-kamienės būtojo laiko formas. Greta galimų esamojo laiko intarpinių – *sta*-kamienių formų (plg. dar la. *brukt, lupt, rist*, vartojamų savaiminio veiksmo reikšme). CiC ir CuC tipo veiksmažodžiai būtojo laiko formų požiūriu, atrodo, patiria perėjimą iš vieno tipo formų į kitas procesą, kuris yra dvejetainis: CiC-*o*, CuC-*o* → CiC-*ė*, CuC-*ė* (*kišo, lūpo* → *kišė, lūpė*) ir CuC-*ė* → CuC-*o* (*gūlė* → *gūlo* tik rytų aukštaičių tarmėse). Pirmąjį procesą, atrodo, bus nulėmę semantikos ir struktūros „vienijimosi“ reiškiniai, t. y. baltų kalbų polinkis esamojo laiko *ia*-kameniū ir būtojo laiko *ė*-kameniū „įforminti“ aktyvaus (dažnai tranzityvaus) veiksmo semantiką. Šis procesas ryškiau pastebimas iš esamojo laiko *ia*-kamienių formų gausumo latvių ir būtojo laiko *ė*-kamienių formų gausumo lietuvių kalboje. Antrąjį procesą nulėmia fonetiniai reiškiniai rytų aukštaičių tarmėse.

Šių tipų visų veiksmažodžių analizė, kuriai pradžią gali duoti mūsų čia atliktas darbas, sugretinta su gilesniais etimologiniais, darybiniais ir semantiniais tyrimais, atrodo, turėtų pritarti J. Otremskio, Ch. Stango ir kitų spėjimui dėl CiC ir CuC tipų šakninių *a*-kamienių veiksmažodžių *ė*-kamienių būtojo laiko formų naujumo [žr. Otręski, 1965, 2, p. 312; Stang, 1942, 111, 113; Zinkevičius, 1966, p. 355].

УПОТРЕБЛЕНИЕ ФОРМ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ КОРНЕВЫХ ГЛАГОЛОВ С ОСНОВОЙ НА -а ТИПОВ CiC И CuC В БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Предпринята попытка на основании материалов литовского и латышского говоров, а также письменных памятников литовского языка установить распределение форм прошедшего времени корневых глаголов с основой на -а типов *kiša* и *sūka*. Выявляется процесс перехода глаголов литовского языка основной группы от форм типа CiC-*o*, CuC-*o* к формам типа CiC-*ė*, CuC-*ė*, причиной которого может быть формирование единой структурно-семантической группы. По данным говоров и памятников письменности, формы с основой на -*ė*, возможно, распространяются от восточной части к западу (на установленной ныне границе употребления форм -*o*-//*-ė* в памятниках письменности XVI–XVII вв. доминирующими были формы на -*o*). Глагол *gulti* рядом с достоверными формами *gūlo* (жемайские говоры) имеет и новые формы типа *gūlo* как результат обобщения связи с фонетическими изменениями в говорах восточной части аукштайтов. Анализируемые глаголы составляют единую семантическую группу (глаголы воздействия), которая оформляется наличием форм на -*ia* в настоящем времени (особенно в латышском языке) и форм на -*ė* в прошедшем времени (в литовском языке).

LITERATŪRA

Blrm – Trumpas mokslo kriscioniszko surinkimas. Nuog Roberto Bellarmino... paraszitas. (Katekizmas ir giesmynėlis) V.: Akademijos sp., 1677.

D=D – Daukantas S. Darbay senuju Lituviu yr Žemayčiu 1822. K., 1929.

Eigminas, 1981 – Eigminas K. Anoniminė 1737 m. gramatika „Universitas // Universitas lingvarum Litvaniae. V., 1981.

Endzelin, 1910 – Endzelin J. Zum lettische Präteritum. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Bd. 43. Göttingen, 1910, S. 1–40.

Jablonskis, 1957 – Jablonskis J. Rinkiniai raštai. V., 1957. T. 1.

Jonaitytė, 1962 – Jonaitytė A. Šakynos tarmė: Filol. m. kand. dis. V., 1962.

LKA – Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programa. V., 1956.

LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. V., 1968–1987. T. 1–14.

ME – Mühlhnbachs K., Endzelins J. Latviešu valodas vārduca. Rīga, 1923–32. Bd. 1–4.

Otrębski, 1965 – Otrębski J. Gramatyka języka Litewskiego. Warszawa, 1965. T. 2.

Palionis, 1979 – Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. V., 1979.

PrGr – Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams (fotografuotinis leidinys). V., 1960.

Stang, 1942 – Stang Chr. S. Das slavische und baltische Verbum. Oslo, 1942.

U – Universitas lingvarum Litvaniae. V., 1981.

Vidugiris, 1961 – Vidugiris A. Zietelos lietuvių tarmė: Filol. m. kand. dis. V., 1961.

Vidugiris, 1985 – Vidugiris A. Dėl kai kurių fonetinių ir morfologinių reiškinų santykių lietuvių kalbos šiaurės vakarinėse rytų aukštaičių šnektose // Lietuvos TSR MA darbai. A. ser. V., 1985. T. 2(91). P. 89–95.

Vitkauskas, 1976 – Vitkauskas V. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas. V., 1976.

Volter, 1904 – Вольтер Э. Литовская хрестоматия. СПб., 1904. Вып. 2.

Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966.